

Suplement. Danilewski – nota biograficzna

Uzupełnienie niniejszego tekstu krótką notą o życiu i działalności Danilewskiego znajduje podwójne uzasadnienie. Po pierwsze sama postać rosyjskiego panslawisty jest wciąż – nie licząc oczywiście niwy filozofii rosyjskiej – niemal zupełnie nieznana. Po wtóre nie można w pełni zrozumieć pochodzenia pewnych sformułowanych przez Danilewskiego idei bez odwołania się do znaczących determinant społecznych i kulturowych, decydujących o życiu ich autora. Warto zaznaczyć, iż autor "kodeksu panslawizmu", podobnie jak większość młodych przedstawicieli ówczesnej rosyjskiej inteligencji, nie tylko nie stronił od kwestii politycznych, lecz wręcz uzależniał możliwość życia rozumnego, prawdziwie ludzkiego od partycypowania w życiu publicznym swego kraju. Zapoznanie się z nierzadko burzliwymi kolejami życia Danilewskiego – pisarza, podróżnika, przyrodnika, a w swoim czasie również politycznego radykała – przybliży także epokę, w której żył twórca rosyjskiego panslawizmu.

Mikołaj Jakowlewicz Danilewski urodził się 28 listopada 1822 roku w Rosji, w miejscowości Oberec (dystrykt liwieński prowincji orłowskiej). Jego ojciec Jakow Iwanowicz Danilewski, dowódca pułku husarii, a następnie generał brygady, był autorem komedii, które zachowały się w formie rękopisów. W roku 1812 J. Danilewski rozpoczął kurs medycyny na Uniwersytecie Moskiewskim, gdy jednak rozpoczęła się kampania napoleońska, zrezygnował z nauki, by walczyć w obronie kraju. Brał on również udział w kampanii sewastopolskiej, przez pewien czas był komendantem Belgradu. Zmarł na cholera w roku 1855. Można przypuszczać, że przykład ojca zainspirował M. Danilewskiego oraz jego starszego brata¹ do poświęcenia się służbie państwowej. O matce Danilewskiego brak szczegółowych informacji.

Część dzieciństwa M. Danilewskiego upłynęła na podróżach z pułkiem ojca, zamykających się w latach 1826-1832. W roku 1837 został on przyjęty do renomowanego liceum w Carskim Siole². Owa elitarna placówka wykształciła wiele znamienitych

¹ O bracie M. Danilewskiego nie wiele wiadomo, prócz tego, że – tak jak ojciec – oddał się służbie w armii.

² W ramach ówczesnego rosyjskiego systemu edukacyjnego obowiązywał podział: „swojekosztnyj” (своекоштный), czyli uczeń lub student pozostający na swoim utrzymaniu – „kaziennokosztnyj”

osobistości, należących do elity carskiej biurokracji; byli to m. in. ministrowie spraw zagranicznych (Gorczałow, Łobanow-Rostowski), ministrowie edukacji (Gołownin, D. A. Tołstoj, Saburow) czy ministrowie finansów (Reutern)³. W carskosielskim Liceum z jednej strony oferowano rzetelną, opartą na dobrych, nowoczesnych wzorcach zachodnich edukację; z drugiej – starano się tam wychowywać lojalnych, wiernych ojczyźnie i prawosławnej religii, „prawdziwych Rosjan”.⁴

Program nauczania przyszłych pracowników administracji rządowej kładł duży nacisk na przedmioty „zawodowe”, takie jak prawo (prawoznawstwo, prawo cywilne i karne, historia prawa rzymskiego i rosyjskiego), dyplomacja, ekonomia polityczna, geografia czy statystyka. Intensywny program nauki języków obcych obejmował języki: niemiecki, angielski, francuski oraz łacinę. Liceum nie tylko oferowało dobre wykształcenie w dziedzinie nauk przyrodniczych, lecz również humanistycznych, takich jak etyka, logika, psychologia, literatura i historia. Dyscypliny humanistyczne obejmowała swoista wewnętrzna cenzura, mająca za zadanie zduszenie w zarodku „niekanonicznych” myśli, mogących sprowadzić młodą myśl „na manowce”; władze sponsorowały wielu uczniom naukę wymagając od nich w zamian lojalności. Nauczyciele literatury kładli na przykład przesadny nacisk na klasyczną literaturę francuską, pomijając milczeniem takich współczesnych autorów jak Puszkina⁵, Goethe czy Schiller. Kurs historii powszechnej kończył się na Ludwiku XVI, nie poruszano w ogóle kwestii związanych z Rewolucją Francuską. W odpowiednim wychowaniu prawosławnego (i „prawomyślnego”) chrześcijanina dopomóc miało nauczanie tak zwanego „prawa bożego”, jednego z najważniejszych i najbardziej podstawowych przedmiotów, z którym uczeń miał ciągłą styczność przez cały okres pobytu w Liceum, to jest przez sześć lat. Naczelną racją nauczania tego przedmiotu – obejmującego studiowanie Biblii, naukę katechizmu i historii Cerkwi – była bez wątpienia, podobnie jak w przypadku historii i literatury, indoktrynacja.

Nauka w carskosielskim Liceum oferowała wyjątkowe poczucie elitarności i dobre perspektywy, lecz miała także swą cenę. Obowiązywał rygor, bywało że bez mała wojskowy – grono pedagogiczne było zdominowane przez oficerów carskiej armii. Generał Głotgoer, dyrektor Liceum z czasów Danilewskiego, zaprowadzał porządek różgą; jego główny

(казеннокоштный), uczeń lub student pozostający na pełnym utrzymaniu państwa. Danilewski, pochodzący z zamożniejszej rodziny, zaliczał się do pierwszej kategorii.

³ Por. MacMaster, dz. cyt., s. 36.

⁴ Pisz na ten temat MacMaster: „Jest zupełnie pewne, że od swych najwcześniejszych lat był Danilewski wystawiony na oddziaływanie dwu różnych kulturowych światów: zwesternizowanego, postępowego, świeckiego i poszukującego innowacji; oraz innego, rosyjskiego, tradycyjnego, wiejskiego, na pewien sposób pasywnego”. Por. tenże, dz. cyt., s. 36.

⁵ Absolwent szkoły z roku 1817.

zastępca – a był nim nauczyciel filozofii moralnej – zachęcał uczniów do donoszenia na siebie i wzajemnego szpiegowania się.⁶ Co ciekawe, warunki te nie stały w sprzeczności, z faktem, iż Liceum stało się domem również dla młodzieży radykalnej. Danilewski poznał tam przyszłych utopijnych socjalistów z kręgu Pietraszewskiego, m. in. samego M. Butaszewicza-Pietraszewskiego, późniejszego wielkiego zwolennika idei Fouriera, a także braci Kajdanow, A. Kanykowa i A. Beklemiszewa – późniejszych pietraszewców. W tym samym czasie uczniem Liceum był też M. Sałykow, występujący później pod pseudonimem „Sałykow-Szczedrin” – znakomity, radykalny rosyjski satyryk.

Błędem byłoby sądzić, iż w owym czasie również Danilewski zaliczał się do grona młodych radykałów; przyjaźnił się wprawdzie z nimi, lecz przede wszystkim planował własną przyszłość, widząc się w roli czy to urzędnika państwowego czy też, nawet chętniej, naukowca-przyrodnika. Danilewski – uczeń uzdolniony, z łatwością zaliczający wszystkie kursy – zakończył swą edukację w Liceum w grudniu 1842 roku; jego końcowe oceny znacznie przekraczały średnią.

Żywiąc głębokie zainteresowanie naukami przyrodniczymi Danilewski zapisał się jako wolny słuchacz na Uniwersytet Petersburski. Okres studiów na Wydziale Fizyko-Matematycznym tegoż uniwersytetu zamknął się w latach 1843-1849. Danilewski wybitnie wyróżniał się wśród innych studentów swoim odczytaniem, elokwencją, inteligencją; oto jak swoje pierwsze z nim spotkanie opisuje Strachow: „Po raz pierwszy ujrzałem go na uniwersyteckim korytarzu; i chociaż potem nie dane mi było go widzieć, a poznałem się z nim osobiście dopiero w roku 1868, to jednak pierwsze spotkanie pozostało w mojej pamięci. Między studentami zaczęto mówić: – Danilewski, Danilewski! – i spostrzegłem, jak wokół wysokiego młodzieńca, nie noszącego się na modłę studencką, pojawił się i począł rosnąć spory tłum. Wszyscy chciwie słuchali, co mówił; stojący bliżej niego zadawali pytania, zaś on odpowiadał i podsuwał objaśnienia. Szło o istnienie Boga oraz o system Fouriera”.⁷

Na uczelni Danilewski specjalizował się – pod kierunkiem prof. I. Szikowskiego – w botanice. Szikowski jako zwolennik nauki eksperymentalnej przeciwstawiał się panującej wówczas *Naturphilosophie*, czyli „nauce spekulatywnej” (spekulatywnemu przyrodoznawstwu). Podobnym podejściem odznaczał się prof. S. Kutorga, kolejna znacząca postać akademickiej Rosji, zwolennik von Baera i Cuviera;⁸ pod jego kierunkiem studiował Danilewski zoologię, paleontologię i anatomię porównawczą. Późniejszy autor *Rosji i Europy*

⁶ Por. MacMaster, dz. cyt., s. 37-38.

⁷ M. Strachow, dz. cyt., s. XXII.

⁸ G. Cuvier (1769-1832), jeden z twórców współczesnej anatomii porównawczej i paleontologii, zoolog, członek francuskiej Akademii Nauk.

studiował również statystykę, najprawdopodobniej pod kierunkiem wybitnego specjalisty w tej dziedzinie, prof. W. Buniakowskiego.⁹

Na przełomie lat 1848-49 Danilewski, idąc w ślad za swym przyjacielem P. Siemionowem, dołączył do; była to instytucja powołana do życia niedawno, bo w roku 1845.¹⁰ W roku 1847 Danilewski otrzymał stopień kandydata, zaś zimą 1848-49 zdał egzamin na magistra botaniki. Latem 1849 roku, gdy wraz z Siemionowem prowadził w guberni Tulskiej badania naukowe, został niespodziewanie aresztowany i odwieziony do twierdzy Pietropawłowskiej w Petersburgu, gdzie spędził w celi kilka miesięcy. Przyczyną aresztowania było oskarżenie go o przynależność do kółka Pitraszewskiego uważanego przez carskie władze za wywrotowe.

Danilewski nie był wywrotowcem; co więcej, był raczej konformistą o praktycznym nastawieniu do życia. Pomimo iż był negatywnego zdania o biurokracji – dlatego też zresztą zorientował się na karierę naukową – trudno byłoby uznać go za niebezpiecznego radykała; przeciwnie, pragnął służyć własnemu krajowi i to właśnie jako naukowiec, którego wysiłek powinien przynieść wymierny pożytek. Tym niemniej Danilewski często brał udział w spotkaniach pietraszewców, i to bynajmniej nie jako pośledni ich uczestnik. Jak pisze MacMaster, był on w tych kręgach uważany – zupełnie zasadnie zresztą – za specjalistę od filozofii Fouriera.¹¹

Śledztwo w sprawie Danilewskiego rozpoczęło się 25 maja 1849 roku wystosowaniem przez ówczesnego ministra wojny, księcia A. Czernyszewa, pisma do przewodniczącego komisji śledczej I. Nabokowa.¹² W piśmie tym nakazane jest aresztowanie Danilewskiego i dostarczenie go – „wraz z wszelkim znalezionymi przy nim pismami, po opieczętowaniu

⁹ Por. MacMaster, dz. cyt., s. 40.

¹⁰ Założycielami Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego byli wybitni naukowcy i podróżnicy: A. Middendorff, admirał F. Litke, F. Wrangel oraz K. Von Baer. O początkach Towarzystwa pisze N. Knight w swoim artykule zatytułowanym *Science, Empire and Nationality. Ethnography in the Russian Geographical Society, 1845-1855*: „Obejmując obszary geografii, statystyki i etnografii Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne, owoc inspiracji Litkego, zostało szybko zaaprobowane przez Mikołaja I i jesienią 1845 roku wprowadzone w rosyjskie życie akademickie. Wraz ze szczodrym wsparciem ze strony państwa, oraz uczestnictwem najwybitniejszych naukowców Rosji, Towarzystwo w krótkim czasie stało się główną siłą rosyjskiej nauki i rozpoczęło swe trwające aż do dnia dzisiejszego istnienie”. Por. N. Knight, *Science, Empire and Nationality. Ethnography in the Russian Geographical Society, 1845-1855* [w:] J. Burbank, D. L. Ransel, *Imperial Russia. New Histories for the Empire*, Bloomington 1998, s. 108.

Dodatkowa literatura na temat Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego: A. Aleksiejew, *Fiedor Petrowicz Litke*, Moskwa 1970; L. S. Berg, *Wsiesojuzno geograficzeskoje obszjestwo za sto liet*, Moskwa-Leningrad 1946; P. Semienow, *Istoriija poluwielowoj diejatiel'nosti Russkogo geografczeskogo obszjestwa 1845-1895*, Petersburg 1896.

¹¹ Por. MacMaster, dz. cyt., s. 43.

¹² Dokumenty związane ze śledztwem w sprawie Danilewskiego (w większości – w oryginale –opatrzone sygnaturą „tajne” lub „wielce tajne”) odnaleźć można w: Desnicki, dz. cyt., t. 2, s. 285-335.

ich”¹³ – do petersburskiego aresztu. Wysłany za nim pułkownik korpusu żandarmów Naizmow nie odnalazł go ani w Petersburgu ani w Moskwie, gdzie dowiedział się, że korespondent Wolnego Towarzystwa Ekonomicznego Danilewski wizytuje – przygotowując sprawozdanie naukowe – gubernie Tulska, Orłowska i Riazańska. W owym czasie (czerwiec 1849) przesłuchiowano już wielu aresztowanych członków nieformalnego kółka Pietraszewskiego. Niektórzy z nich – tacy jak Beklemiszew, Mombelli czy Timkowski – udzielali o Danilewskim ogólnych informacji, twierdząc, że widzieli go raz czy dwa na spotkaniach u Pietraszewskiego; inni (zwłaszcza Spieszniow) powiedzieli więcej. Tak czy inaczej, władze carskie jeszcze przed aresztowaniem Danilewskiego wiedziały o nim chociażby to, że „gruntowniej od innych (pietraszewców – przyp. T. S.) zna fourieryzm”.¹⁴

Danilewskiego aresztowano 22 czerwca 1849 roku. Nie wcześniej niż 24 czerwca złożył on pisemne zeznanie, składające się zasadniczo z dwóch części: *Doktryna Fouriera* oraz *Historia moich działań*¹⁵; materiał ten okazuje się być w istotny sposób pomocny przy studiowaniu nie tylko wczesnego okresu działalności Danilewskiego, lecz również przy analizowaniu fourieryzmu pietraszewców w ogóle. Kolejne oświadczenie Danilewski złożył 15 lipca odpowiadając na szczegółowe pytania śledczej komisji.¹⁶ 10 listopada minister Czernyszew w tajnym piśmie skierowanym do przewodniczącego komisji sądowej zezwolił (jakoby reprezentując wolę samego imperatora) na oswobodzenie aresztanta Danilewskiego;¹⁷ zalecono również przydzielić go po oswobodzeniu na służbę do gubernatora Wołogdy. Tegoż dnia komendant twierdzy Pietropawłowskiej pisemnie potwierdził jego uwolnienie. Sam zainteresowany podpisał oświadczenie, w którym solennie przysiągł zachować w tajemnicy przebieg śledztwa oraz zobowiązał się do nie uczestniczenia nigdy więcej w działalności jakichkolwiek tajnych kółek. Tak oto trwająca kilka miesięcy „sprawa Danilewskiego” zakończyła się. Tymczasowo zabroniono mu przebywania w Petersburgu i w roku 1850 przydzielono do pracy w kancelarii gubernatora wołogodzkiego, a następnie (w 1852 roku) – gubernatora Samarii.

¹³ Tamże, s. 285.

¹⁴ Tamże, s. 288.

¹⁵ Część, która ukazała się pod tytułem *Uczenije Furie*, jest również dostępna (prócz cytowanej pozycji pod red. Desnickiego) w: W. Lejkina, *Pietraszewcy*, Moskwa 1924, s. 87-111; P. Szczegolew (red.), *Pietraszewcy*, Moskwa 1927, t. 2, s. 118-149.

¹⁶ Por. *Dopros N. Ja. Danilewskiego po woprosnym punktam* [w:] Desnicki (red.), dz. cyt., t. 2, s. 327-333.

¹⁷ O tym postanowieniu „monarszej woli” poinformowano: ministra spraw wewnętrznych, komendanta twierdzy w Peterburgu i szefa żandarmerii; por. tamże, s. 334.

We wrześniu 1852 roku Danilewski ożenił się, lecz małżeństwo nie trwało długo; w lipcu następnego roku Wiera Nikołajewna, jego małżonka, zmarła na cholere.¹⁸ Jak przyznawał później sam Danilewski, było to najbardziej tragiczne wydarzenie w jego życiu, po którym nie mógł się długo otrząsnąć. W tymże miesiącu powołano Danilewskiego jako statystyka do udziału w naukowej ekspedycji mającej zbadać stan rybołówstwa na rzece Wołdze i morzu Kaspijskim. Kierownikiem owej ekspedycji był wybitny uczony Karl Ernst von Baer (1792-1876), profesor Uniwersytetu Królewieckiego i Akademii Medyko-Chirurgicznej w Petersburgu, twórca embriologii porównawczej oraz odkrywca komórki jajowej ssaków. Von Baer wysoko oceniał zdolności Danilewskiego i z czasem uznał go za swego głównego pomocnika.

Trwająca trzy lata ekspedycja stała się kamieniem milowym w życiu Danilewskiego, który aż do końca swych dni uczestniczył w podobnych wyprawach (później już jako ich kierownik). Najczęściej celem ich było badanie stanu rybołówstwa na obszernych terenach carskiego imperium. W 1857 roku Danilewski został pracownikiem Departamentu Gospodarki Rolnej; tak oto niedoszły wywrotowiec stał się posłusznym pracownikiem administracji publicznej. W marcu następnego roku otrzymał on godność „młodsze inżyniera” tegoż departamentu, jeszcze w tym samym roku powierzono mu kierownictwo ekspedycji naukowej mającej zbadać stan rybołówstwa na morzach Białym i Lodowatym. Związana z uciążliwymi warunkami podróży ekspedycja trwała trzy lata i zakończyła się w marcu 1861 roku. Zimą 1860 roku Danilewski oświadczył się siostrze swego przyjaciela, Oldze Mieźakowej; jeszcze kilka lat po śmierci Danilewskiego zachowały się listy pisane przezeń do narzeczonej, w których dokładnie opisał przebieg owej trudnej i wyczerpującej wyprawy (dziś już niedostępne). Nastąpił okres licznych i długotrwałych podróży służbowych. Celem pierwszej wyprawy było południowe wybrzeże morza Kaspijskiego i Persja; następnie, w roku 1861, przyszła kolej na Norwegię. W październiku tegoż roku nakazano Danilewskiemu uczestniczyć w Astrachaniu w pracach komisji badającej stan rybołówstwa. Rok później, w listopadzie rosyjski podróżnik badał stan jezior Czudzkiego i Pskowskiego, znajdujących się w europejskiej części Rosji.

W 1863 roku rozpoczęła się jedna z najważniejszych i najbardziej długotrwałych wypraw, tym razem celem były morza Azowskie i Czarne. W ciągu pięciu Danilewski lat sześciokrotnie opuszczał Mischor na południowym brzegu morza Czarnego, gdzie

¹⁸ W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych dziewiętnastego stulecia powtarzające się epidemie cholery zbierały istic krwawe żniwo, również wśród rosyjskich elit intelektualnych; dość przypomnieć, że choroba ta uśmierciła głównych reprezentantów myśli słowianofilskiej: A. Chomiakowa (zmarł w roku 1860) oraz I. Kirejewskiego (w 1865 roku).

tymczasowo osiedlił się wraz z rodziną, by badać wymienione akweny, a także Dniepr i Dunaj. Ponieważ badania nie mogły być prowadzone przez cały rok, lecz jedynie w okresie, gdy wody nie były zamrożone i funkcjonowało rybołówstwo, Danilewski wolny czas poświęcił na działalność pisarską – czego owocem była *Rosja i Europa*.¹⁹

Spośród wielu kolejnych ekspedycji naukowych, zamykających się w latach 1868-1871 (sięgały one między innymi Archangielska i Astrachania), warto wymienić tę, która rozpoczęła się w marcu 1870 roku. Owa ekspedycja miała za zadanie zbadanie stanu jezior w północno-zachodnim krańcu imperium rosyjskiego; tym samym Danilewski zakończył badania obejmujące wszystkie większe akweny europejskiej części Rosji. Była to praca ogromna ze względu na swój zasięg i bez wątpienia bardzo użyteczna tak dla przyrodoznawstwa, jak i ówczesnej administracji państwowej, której uczyony przecież służył – również jako autor dekretów regulujących funkcjonowanie gospodarki.

Naukowy trud przyrodnika Danilewskiego został doceniony również za granicą, w Europie uznano jego zasługi w walce z wińcem,²⁰ której poświęcił ostatnie lata życia. Wówczas to również – zimą 1879 roku – rozpoczęła się praca nad *Darwinizmem*²¹, przerwana śmiercią Danilewskiego. Pierwszy tom owego dzieła został wydany w roku 1885, roku śmierci autora, zaś drugi i ostatni zarazem (zawierający zaledwie jeden rozdział) cztery lata później. W tymże roku poproszono Danilewskiego o udział w odbywającym się w Tyflisie²² zjeździe naukowym poświęconym wińcowi. Ponadto autor "kodeksu panslawizmu", nie bacząc na pogarszający się stan swego zdrowia, dołączył do ekspedycji badającej jezioro Gochcze. Powróciwszy do Tyflisu, gdzie miał wygłosić krótki odczyt, 7 listopada 1885 Danilewski zmarł; przyczyną była niewydolność serca.

¹⁹ Pracę nad nią rozpoczął Danilewski w Mischorze jesienią 1865 roku.

²⁰ Inaczej filoksera (*Phylloxera vastatrix*), groźny szkodnik winorośli.

²¹ Danilewski, *Darwinizm. Kriticzeskoje issledowanije*, Moskwa 1885-1889.

²² Obecnie Tbilisi, stolica Gruzji.